

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује
А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), д-ра *Коларића Рудолфа* (Љубљана), *Конеског Блажа* (Скопље), д-ра *Павловића Миливоја* (Нови Сад), д-ра *Сивановића Михаила* (Београд), д-ра *Томановића Васи* (Скопље), д-ра *Храстиче Маји* (Загреб)

XXIII КЊ. 1—4

БЕОГРАД
1958

АРБ. ZANĚ: ZANA И С. МАЈКА ЈАЊА

— Једна лексогласа илирско-романске зоне —

Типична пастирска реч *џландџаџи*, са гл. им. *џландџаџе*, и *џландџиџе* (на које се упућује и *ландџиџе*) и данас су врло живе у сточарским крајевима и на селу уопште, са фигуративним значењем „одмарати се“ → „живети угодно не радећи“ → „ленчарити“, „беспосличити“. — Према овој групи налазимо арб. инф. *mërzej*, *mrizoj*, гл. им. *mërgim*, а за локалитетско значење, *mërgim*, *mriz*, *vend mrizi*. У ова два језика, поред несумњиво исте основне семантичке вредности, има извесних непотпуности. Њиховим пак комбиновањем у анализи, упоређивањем и употпуњавањем слике структуре и прецизираним значењем у *Рјечнику* Вука Караџића, моћи ће им се пронаћи етнолошка основа и прелаз на значења која су изгубила своје етимолошке везе.

Код све три речи Караџић истиче њихова значења у вези са домаћом стоком, — тако о глаголу: „(vom Viehe) während der Mittagshitze wo unterstehen, in umbra esse a sole meridiano“, а доследно овоме дефинише и глаголску именицу: „das Unterstehen des Viehes während der Mittagshitze, requies pecoris in umbra“. Ту су јасни елементи за формирање семантичког језгра сложенице *џодне* и склањања од *жеге*. Међутим код речи *џландџиџе* „Ort, wo das Vieh über Mittag vor der Sonne geborgen ist, locus ubi pecora a sole defensa requiercunt, налазимо и у немачком и у латинском објашњењу по једну реч знатно интезивнијег значења: *geborgen* и *defensa*, а те две појачане нијансе повешће нас ближем одређивању формирања значења. База *џодне* (исп. А. Белић, „*Substantivum adverbiale*“, *Mélanges offerts á Jacq. von Ginneken*, 73—79) овде је индицирана, уз метатезу.

Караџић даје значења јасна, са истицањем везе *жега* и *џодне*. Такво је основно значење у пуној мери рационална потреба за одмором у време најјаче врућине преко дана. Ипак истакнути појачани изрази *gehorgen* и *defensa* имплицирају мисао о опасности, о некој непријатељској сили од које се треба не само заклонити, него и *сакрити*, од које се треба, тим пасивним начином, *одбрани*, тј. сачувати се. Каква је то сила — то нам не објашњава ни садањи материјал нашега језика, ни познатих речника, ни грађа Српске академије наука. Арбанашки језик има *mriz* (*mëri diës*) и сл. Међутим у живоме говору постоји

ипак једна индикација: *mrizi i zanave* „пландишта вила“, „вилиноско пландиште“ (по саопштењу В. Данчетовића, предавача арбанашког језика на Филозофском факултету у Београду). Дакле, појам пландишта је удружен и са појмом виле, које се могу идентификовати са нимфама и подневним божанствима.

У значајном часопису Лазаруса и Штајнтала (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, XIII) Хаберланд (Karl Haberland) је објавио расправу *Die Mittagsstunde als Geisterstunde* (с. 310—324), истичући примере из немачке и словенске народне митологије. О томе „зломе часу“, има двојакних веровања. С једне стране грчки Пан, римски Фаун, у подне је дремао, и не би смело бити никаквог шума да се не би пробудио. У Немачкој пак око подне, — веровало се, — јављају се духови, као што се иначе други јављају у поноћ; обично крај извора или језера у тај час купа се нека жена (Доња Франачка). Крај Шлосберга у тај час једна девојка чешља своје дуге златне косе (магички акт). Једна старсенглеска сага говори о „шумској жени“, тј. шумској нимфи (*Meridiana*). Ја мислим да су се управо из таквог мотива развиле две варијанте: једна о „белој жени“ и друга о нимфи шумској која је опремљена за лов, и која може нанети штету, зла, уништити („*Im Strahl der Mittagssonne sich wärmende Brunnenjungfrauen treten mehrfach in Deutschland auf, in Böhmen verkündet das Erscheinen der Rusalky zu dieser Zeit Regen*“) (с. 315, по Тромаковом делу *Sagen*). Подневна божанства су и код разних народа источне Европе опасна, нарочито у лето. У време раног Средњег века у подневни час, када је и у доба Старог века лутала подневна авет („*Des Altertum das giftige Mittagsgespenst der Empuse umherschlichend glaubte*), — било је здравље у опасности од разних болести, па чак и од куге (даемом *meridianus*). Лужички Срби су веровали да *Pripolniza* („*Mittagsfrau*“), у бело обучена, са српом у руци лута, готова да човеку отсече главу ако на какво питање нетачно одговори („*Die Personification der das Gehirn afficirenden übermässigen Sonnenhitze in dieser Mittagsfrau ergibt sich leicht aus der Angabe dass sie beim unwölktem Himmel oder nahendem Gewitter sich nicht sehen lässt*“) (с. 318).

Са више материјала, и то посматрајући елементе митологије код Словена, на овом се питању задржао и Роже Кајоа (Roger Caillois, *Les spectres de midi dans la démonologie slave. — Les faits, Révue des études slave*, XVI, 18—37; *Interprétation des faits*, RES XVII, с. 81—92. У својој раду он широко интерпретира материјал и других истраживача после Хаберланда, као Махала (H. Máhal, *Nákres slovanského bájesloví*); Бистроња (J. St. Bystroň, *Zwuczaje zniwiarskie w Polsee*), Зеленина (Дм. К. Зеленин, *Очерки русской мивологии*) и др. У његовом раду се нарочито истичу називи тих подневних духова у разних словенских народа. Таква је код Руса *Полудница* (док *Пољевој* и *Русалке* нису специфично подневни духови); код Пољака — *Poludnica* (*Dziewinna* није специфична); код Чеха *Polednice*, *Polednicek*, *Košťky* (а *Klekance* — не би био специфичан подневни демон); код Литванаца — *Pietú Wiene* (*Balta Mergele*, неспецифична, а поставља питања). — Од ових имена *Bludnik* неће бити нијансе „*être égaré*“ = *več „etter“*, „*vagabonder*“.

Назив за ове духове најчешће је изведен од „пола дана“ „подне“. Међутим код Срба је изгубљен тип подневног духа, па се не налази ни његово име. Ипак ја мислим да се — иако је сâм демонолошки мотив изгубљен — може потврдити некадање постојање таквога назива. Не желим да пођем дедуктивним путем од извесне претпоставке, мада примамљиве; узећу управо индуктиван метод. У Вукову речнику већ постоји *лândâишии* (реч из Црне Горе) упућена на значење *йлândâишии* (*У љегле су овце у ландишии*), а *лândâии* као глагол има значење „umher-schleudern, obambulo“, „врљати“, дакле — „лутати“; значење које чини језгру лексичке вредности поменути речи *Bludnik*. У Вукову речнику пак налазимо и женско име *Плâна* (и у народној песми: *Цикну, њиску Томашева Плана*, а и као хип. *Плâне*. Ово име нема везе са топонима *Плана*; *Велика Плана*. То женско име одговара грчком *πλάνος* „египт“, „vagabond“, лат. *plânus* код Петронија „vagabond“ — остављајући значења „improstaur“, „charlatan“, која дају Цицерон и Хорацају; питање квантитета вокала *a* показује да је касније примљена реч од старијег, романтизираног слоја; као лично женско име свакако није добијена са значењем „vagabond“, већ преко значења за луталачког, подневног духа — жену. Да се пак назив демона, злог духа могао дати детету као име, показује име *Вук*, као заштитни принцип, било да би се од таквог имена уплашио демон („*nomen est omen*“), било да такво име треба да умкловити демона, демонског духа коме то име припада. Старија литература бележи из Далмације подневног духа под именом „*podne roga*“, где се *roga* ослања на лат. *rogo*.

Подневна авет је најчешће замишљана са луком и стрелом, праћена хртовима („*Da ist zunächst die in der wendischen Lausitz, in Böhmen und Polen des Mittags mit Geschoss bewafnet und von Jagdhunden begleitet den Wald durchstreifende Dziewitza (dziewica, dziewanna), welche wild und Menschen, die ihr im wald aufstossen, aufstreckt, und welche ihr classisches Gegenbild an der den Wald mit bellenden Hunden durchziehenden Hekate findet*“) (cf. J. J. Kanusch, *Die Wissenschaft des slavischen Mythos*). — *Артемџда* (Артемс) код Грка, код Римљана *Дијана* (*Diana*) имала је три улоге: Хеката у доњем свету, Фебеја — месец на небу, а на земљи под именом *Дијана лова* (са кошутом или хртом) и *невиности*. Свакако да су народи и племена, уз процесе асимилације суперпозирали ликове сличних божанстава, духова — отуда тројна улога Дијане. Али је од тога значајније што њен култ захвата од Тауриде, преко Балканскога Полуострва, Италију и специфично Арцо. Она је, у Тројанском рату, са матером и братом помагала Тројанцима и лечили рањенога Енеја у Аполоновом храму, — отуда њен култ прати потомство Енејево (cf. *Eneida*).

Један тип подневних божанстава који су у вези са „пландовањем“ претстављају и арб. *Zana* < *Diana*, јер у зрбанашком *dj|tj* дају *z|s* (исп. П. Скок, *Појаве vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* — *Zaconus* 39, *Ziaconus* 39, *Zonisius* 39, *Zoseminus* 28). *Z'* умекшано из *dj* (гр. *δζα* и сл.) прелази у северно-далматинској зони у *j* (*Jadera*). Тако из умекшаног *z'* добили смо *j* и у *Jan(a)* или редукацијом испред акцентованог слога. Тако поред имена ж. рода *Јања*, односно *Јана* (коју

Вук упућује на прву), имамо и топониме и хидрониме, прво: *Јања*, варошица у некадањој Зворничкој Нахији, на левој обали Дрине, и река која туда протиче; затим *Јањина њланина*; *Јањ* крај над реком Пливом у Босни, *Јањина* — село у Далмацији (Дубр., ср. Корчула), *Јања* црква у Староме Влаху, *Јањево*, место на ист. Косову, *Јањина* варош у Грчкој. Из распореда ових топонима види се да су они доста чести били у зони романској некадање Римске Империје (в.сп. П. Скок. *Osnovi romanske uporedne gramatike*), — као доказ јаче распрострањеног култа. — *Јања* пак почива на *Dianium : Diania*.

После ових анализа можемо се задржати још и на немотивисаном изразу *ња да му је мајка Јана (Јања)* у ексклузивном смислу: (*Не може он њо знањи (имањи, добињи, урадињи, учинињи)*, *ња да му је мајка Јана*. Једно је ипак несумњиво: *Мајка Јања* треба да буде неко веома значајан и моћан, неко ко може у пуној мери штитити другога. Полазећи од семантичке вредности, намеће се мисао о *Јани* — *Дијани*, јер је, прво, она једно моћно божанство, колико заштитница младости, толико борбена и осветница. Можда се у семантички склоп ушлело далеко сећање на бога Јануса са *два лица*, јер поменути израз може бити усмерен и на заштиту и помоћ лукавством.

Мил. Павловић